

گذری بر مرآت الاحوال جهان‌نما

سید محمد جواد عسکری*

مرآت‌الاحوال جهان‌نما از جمله مآخذ بسیار مهم در تاریخ و جغرافیای هند و قسمتی از ایران و تراجم احوال و روحیات و صفات مردم ایران و هند در قرن ۱۳ میلادی است. مؤلف این کتاب ارزشمند آقا احمد بهبهانی از دانشمندان فرزانه قرن سیزدهم هجری قمری است. او این کتاب را در سفر خود به هند که از سال ۱۲۲۰ق آغاز و در ۱۲۲۵ق پایان یافت، در هندوستان به‌رشته تحریر درآورد.

اهمیت این کتاب، نخست تاریخ‌نگاری خاندان‌های شیعه است. ثبت احوال و جزئیات مربوط به‌خاندان مجلسی و بهبهانی در مرآت‌الاحوال ما را در شناخت هرچه بهتر این خاندان یاری می‌کند. آقا احمد می‌کوشد تا در زمینه‌های علمی و فرهنگی آگاهی‌های لازم را در اختیار ما بگذارد. به‌علاوه هر کجا که آگاهی ویژه‌ای از نقش اجتماعی آنان داشته مطالبی آورده است و نقش و سهم آنان را در رخداد‌های مهم این دوره یاد کرده است.

سپس شرح مفصلی از مشاهدات خود در هند، و نقش کمپانی هند شرقی و نحوه به‌سلطه گرفتن هند را ذکر می‌کند.

همچنین اوضاع و احوال مردم هند را با جزئیات کامل اعم از آداب و رسوم آنان اعتقادات و غیره را به‌نحو احسن بیان می‌کند که این نوع نگارش درباره هندوستان بی‌نظیر است.

* دانشجوی پیش‌دکتری فارسی دانشگاه جواهرلعل نهر، دهلی‌نو.

مؤلف کتاب

آقا احمد بهبهانی فرزند آقا محمد علی بهبهانی و نوه استادالفقهای شیعه وحید بهبهانی در سال ۱۱۹۱ ق در شهر کرمانشاه متولد شد. علوم مقدماتی را در همان کرمانشاه فرامی‌گیرد، سپس برای ادامه تحصیل در سال ۱۲۱۰ ق به عتبات عالیات سفر می‌کند و در آنجا جمعاً حدود پنج سال نزد علما و فقهای چون علامه بحرالعلوم و شیخ جعفر کاشف‌الغطا و دیگران کسب فیض می‌نماید. بنابر شرحی که خود نوشته است به شهرهای مهم ایران و عراق سفر کرده است و در سال ۱۲۱۸ ق از راه کاشان به مشهد می‌رود، سپس از راه تون، طبرس و یزد وارد بندر عباس می‌شود و از آنجا به جزیره قشم و از قشم به مسقط و در آغاز ۱۲۲۰ ق و در سن ۳۰ سالگی وارد بندر بمبئی می‌شود.

آقا احمد از بمبئی به شهرهای نیولی، پونه، تلجاپور، حیدرآباد دکن می‌رود. وی پس از چندی به مچھلی بندر و از آنجا به کلکته و بعد به مرشدآباد سفر می‌کند. در مرشدآباد با دختری از خاندان مجلسی ازدواج می‌کند. هفتم ذی‌قعدة ۱۲۲۱ ق وارد شهر عظیم‌آباد می‌شود. از عظیم‌آباد به بنارس می‌رود. مدتی در آنجا اقامت می‌کند و چندی بعد وارد شهر فیض‌آباد می‌شود. در آنجا مدتی تدریس علوم دینی را انجام می‌دهد سپس وارد لکهنو می‌شود. در لکهنو علمای آن شهر از جمله سید دلدار علی نصیرآبادی به پیشواز او می‌آیند. او در آن شهر مشغول تدریس و تألیف می‌شود. بار دیگر آهنگ سفر می‌کند و به شهرهای دیگر هندوستان می‌رود و در راه فیض خود را به طلباب علوم دینی و دوستان اهل بیت می‌رساند. آقا احمد مرآت‌الاحوال را با توجه به مشاهدات خود در این سفرها می‌نگارد. وی همچنین با امرای انگلیسی نیز برخورد می‌کند و تاریخچه انگلیس و فرانسه و آداب و رسوم آنها در هند، تسلط فرانسه بر مصر و تاریخ کشورهای چین و اسپانیا را به تفصیل در جلد دوم مرآت‌العالم شرح می‌دهد.

آقا احمد در سال ۱۲۲۵ ق مرآت‌العالم را می‌نگارد و همان سال به ایران باز می‌گردد. متأسفانه از سرگذشت او پس از بازگشت به ایران هیچ اطلاعی در دست نیست. فقط همین که او در کرمانشاه در سال ۱۲۳۵ ق در سن ۴۵ سالگی در می‌گذرد و در کنار پدرش به خاک سپرده می‌شود. آقا احمد دارای تألیفات زیادی بود از جمله: تنبیه

الغافلین؛ عقد الجواهر الحسان؛ تاریخ بغلی؛ تاریخ ولادت و وفات سادات ائمه اطهار؛ تاریخ نیک و بد ایام؛ رساله نورالانوار؛ درالغرویة فی اصول الاحکام الالهیه؛ حاشیه صمدیه؛ ربیع الازهار وغیره.

مرآت الاحوال جهان نما

آقا احمد پس از سفر در سال ۱۲۱۰ ق از کرمانشاه حوادث و واقعاتی را که در طول سفر خود مشاهده می نمود در مرآت الاحوال آورده است. جلد اول مرآت الاحوال در دوران سیاحت هندوستان نوشته شده است.

آقا احمد به اعیاد و عبادات اهالی هند نیز اشاراتی دارد و آن‌ها را مختصراً شرح نموده است مانند: رقص برهمن بچگان، عید رت چاتره، دیوالی، دسیره، نسبت، هولی، چرخ پوجه، سستی شدن زنان هنود، نذر و نیاز و غیره.

مرآت الاحوال دارای مباحث گوناگونی است. ابتدا شرح حال خاندان خود، سپس شرح حال مفصل خود مؤلف، از ولادت تا ورود به هندوستان و هر آنچه که در کتاب‌ها خوانده و یا از دیگران شنیده است، آمده است.

مؤلف در خلال بسیاری از فصول مربوط به سفر هند، اطلاعات ارزشمندی درباره جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی و روحيات و عادات و رسوم مردم هند به دست می‌دهد که محصول پنج سال سیاحت و زندگی در آن سرزمین و مشاهدات و مطالعات و مذاکرات فراوان است.

شیوه کار او بیشتر شبیه کار شیخ محمد علی حزین در تاریخ حزین و میر عبداللطیف در نگارش تحفة العالم است. او بیشتر تحت تأثیر میر عبداللطیف بوده و از نوشته‌های او کمک گرفته است. اما با تمام این‌ها مرآت الاحوال دارای مزایای زیادی است که دو اثر یادشده فاقد آن است.

آقا احمد مرآت الاحوال را در ربیع الاول سال ۱۲۲۵ ق در شهر عظیم آباد هند به پایان رساند. در آخر کتاب ضمن اشعاری می‌گوید:

پی سال تاریخ اتمام او تفکر نمودم بشد رهنما
دبیر خردمند با عقل و هوش بگفتا که مرآت الاحوال ما
(۱۲۲۵)

نسخه‌های متعددی از مرآت‌الاحوال برجای مانده است و قسمت اول این کتاب در سال ۱۳۷۰ ش اولین بار توسط علی دوانی تصحیح شد و در سال ۱۳۷۲ ق هردو جلد این کتاب توسط علی دوانی تصحیح و به‌چاپ رسید.

وی در تصحیح این کتاب از پنج نسخه متفاوت استفاده کرده است که عبارتند از نسخه کتابخانه ملک و کتابخانه آیت الله نجفی در قم و همچنین دو نسخه از کتابخانه ملی که این دو نسخه بیشتر مورد توجه بوده است.

نسخه اول به‌شماره ۱۴۶۶، در شهر عظیم‌آباد توسط صفدر علی موسوی استنساخ شده است. این نسخه در اختیار آقا احمد بوده است و وی خود چند جا بر آن حاشیه زده است.

نسخه دوم به‌شماره ۲۸۴۵ است که به‌خط کاتبی مجهول ولی خوشخط و کامل است. امتیاز نسخه دوم این است که آقا احمد فهرست جامع و کاملی با انشای بهتر از متن در آخر کتاب آورده است.

محتوای کتاب

بخش نخست کتاب، شرح حال خاندان مجلسی و وحید بهبهانی است که در اصل شرح و تکمیل رساله خاندان علامه مجلسی از میرزا حیدر علی مجلسی است.

بخش دوم کتاب شرح حال خود مؤلف و به‌عبارتی سفرنامه‌ای است که او نگاشته و در آن خاطرات تحصیل و مسافرت به شهرهای گوناگون «ایران و عراق» را آورده است این بخش تا آغاز ورود مؤلف به بمبئی ادامه دارد.

بخش سوم کتاب که از مهم‌ترین قسمت‌های کتاب است شامل سفر از ورود به بمبئی است که در آن به‌تفصیل از شهرهای مختلف هند و حالات خود سخن می‌گوید و تا خاتمه این بخش ادامه دارد.

بخش پایانی کتاب که از آن به‌مقصد سوم تعبیر شده یاد از احوال شاهان فرنگستان و غیره است که ضمن آن آگاهی از کشورهای اروپایی، آمریکایی، آفریقایی به‌دست آورده است. مقام سوم این بخش مخصوص کشور انگلیس و حکومت کمپانی هند شرقی است که شرح چگونگی حکومت انگلیسی‌ها در هند است.

خاتمه کتاب نصایحی به ملوک و غیرملوک است که ضمن آن به برخی رخدادهای اواخر عصر صفوی دوره نادری نیز اشاره شده است.

این تقسیم‌بندی از حیث معرفی محتوای کتاب است. ولی خود مؤلف کتاب را در پنج مطلب آورده که مطلب چهارم شرح حال خاندان و مطلب پنجم در شرح حال مؤلف تا خاتمه کتاب را در برمی‌گیرد که شامل سه مقصد است. خاتمه نیز در انتهای کتاب آمده است.

آقا احمد در رابطه با آداب و رسوم هندیان اعم از مسلمان و هندو دقت زیادی کرده است مثلاً ذکر آب و هوا، میوه‌ها، نباتات، گل‌ها و حیوانات هندی. و یا در خصوص اهالی هند که آن‌ها را به پنج طایفه تقسیم می‌کند:

”اول اولاد سادات، دویم اولاد فزلباشیه؛ سیم پتهان یعنی اولاد افغان تورانی و کابلی، چهارم شیخ یعنی جمعی که جدیدالاسلامند و اجداد آن‌ها هندو بوده‌اند. پنجم هنود که اهالی اهلیه این مملکتند...“

سپس درباره شاه مغول و حيله و دسیسه‌های انگلیس در تسخیر کشورها سخن می‌گوید:

”... و هر مملکتی را که اراده تسخیر آن داشته‌اند، اول او را به اسم سفارت و تجارت در آن رخنه کرده، سرداران و ارکان دولت و رؤسای آن مملکت را به دادن درم و دینار و اقمشه نفیسه و تحایف لطیفه و نرم‌زبانی فریفته کرده، بعد از آن به سهولت تمام بر آن مسلط شده‌اند، چنانچه از مطالعه احوال هند معلوم خواهند شد.“

آقا احمد به اعیاد و عبادات اهالی هند نیز اشاراتی دارد و آن‌ها را مختصراً شرح نموده است مانند: رقص برهمن بچگان، عید رت چاتره، دیوالی، دسیره، نسبت، هولی، چرخ پوجه، ستی شدن زنان هنود، نذر و نیاز و غیره. وی در بیان این اعیاد و رسومات دقت لازم را به کار نبرده است و جنبه تحقیقی ندارد و بسنده کرده است به مشاهدات سطحی و چیزهای سماعی که اکثراً نظریه شخصی آقا احمد است و برخی دور از واقعیت. آقا احمد بیشتر نگاه منفی دارد و بدون آن‌که به تاریخ و اصول این آداب و

رسوم توجّهی داشته باشد از آن‌ها انتقاد نموده است. با وجود همه این‌ها آقا احمد کوشیده است تا خواننده را با اوضاع اجتماعی و مذهبی آن زمان آشنا سازد. وی طریقهٔ سلام کردن، کیفیت عروسی هندیان (که باز بیان مشاهده شخصی اوست و نمی‌توان آن را بر تمام جامعه اطلاق نمود.) وضعیت اجتماعی زنان بیوه و شیوه ساختن خانه، قهوه‌خانه‌ها را نیز مورد مطالعه قرار داده است.

وی به هر شهری که سفر می‌کند می‌کوشد جزئیات جغرافیایی و شکل شهر و آداب و رسوم آن‌جا و احوال علمای آن‌جا را بیان کند. همچنین اگر پلی یا بنایی را می‌بیند که ارزش تاریخی دارد آن را نیز بیان می‌کند مانند در ذکر پل شهر جونپور:

”و رودخانه‌ای در وسط شهر جاریست که آن را گومتی نامند و بر آن پل محکم بسیار عالی فهیم غلام خان‌خانان که از امرای ذوی‌الافتدار قدمای هندوستان بود ساخته است، و عدد جمل لفظ صراط مستقیم موافق تاریخ بنای اوست. تا به حال به آن خوبی و انضباط پلی در این حدود ندیده‌ام.“

در مجموع می‌توان گفت این کتاب دارای اهمیت تاریخی است که علاوه بر بیان شرح احوال، راهنمایی برای آشنایی با یک دورهٔ تاریخی و آداب و رسوم آن دوره است. ولی نباید نوشته‌های آن را بر تمام جامعه اطلاق نمود. ممکن است که در گوشه‌ای و یا در زمانی این‌گونه آداب و رسوم رواج داشته ولی بیان این‌که در این مملکت همه دارای این آداب و رسوم بودند و یا هستند برداشتی است غیرعلمی. چون در هر بلادی ممکن است عده‌ای عقاید خرافی داشته باشند اما این عقاید بر عموم مردم اطلاق نمی‌شود.

این کتاب علاوه بر سفرنامه بودن و بیان شرح احوال، کتابی است اخلاقی و دارای موعظه برای شاهان و درس عبرتی است برای مردم.

منابع

۱. آقا بزرگ تهرانی، آقا محسن: طبقات اعلام الشیعه، قم، ۱۴۱۸ هجری.
۲. احمد بهبهانی، آقا احمد بن محمد علی: مرآت‌الاحوال جهان‌نما، ج ۱، مصحح علی دوانی، ناشر مرکز فرهنگی قبله، چاپ اول ۱۳۷۳ ه.ش.

۳. حسنی لکهنوی، حکیم عبدالحی بن فخرالدین الحسنی: نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر، دائرة المعارف العثمانیه، حیدرآباد، ۱۳۹۹ھ/۱۹۷۹ م، ج ۷.
۴. صدرالافاضل، سید مرتضیٰ حسین: مطلع انوار، خراسان اسلامک ریسرچ سنتر، کراچی، ۱۴۰۲ھ/۱۹۸۱ م.
۵. عاملی، آقا سید محسن امین: اعیان الشیعه، ج ۲، به کوشش حسن امین، بیروت، ۱۹۸۶ م.